

ΙΟΥΛΙΑ ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ

Κωδικοποιήσεις στην Αρχαϊκή Ελλάδα

Το ζήτημα των κωδίκων και των κωδικοποιήσεων των νόμων βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη τόσο για τους ιστορικούς του δικαίου όσο και για τους νομικούς του ισχύοντος δικαίου. Τα τελευταία χρόνια έχουν πραγματοποιηθεί τουλάχιστον τρεις διεθνείς συναντήσεις επάνω στο θέμα αυτό. Στις 14 Φεβρουαρίου 1997, το κέντρο φιλοσοφίας του δικαίου του Πανεπιστημίου των Παρισίων (Paris II) διοργάνωσε ημερίδα αφιερωμένη στις “κωδικοποιήσεις στον αγγλο-αμερικανικό κόσμο”. Λίγους μήνες αργότερα (27-29 Νοεμβρίου 1997), πραγματοποιήθηκε στο Στρασβούργο συνέδριο για την “κωδικοποίηση των νόμων στην Αρχαιότητα” (La codification des lois dans l'Antiquité. Actes du Colloque de Strasbourg 27-29 septembre 1997 édités par Ed. Lévy, Université Marc Bloch, de Strasbourg. Travaux du Centre de Recherche sur le Proche-Orient et la Grèce antiques 16, Diffusion De Boccard, Paris, 2000). Ακόμη, τον Σεπτέμβριο του 1999, η διεθνής εταιρία ιστορίας αρχαίων δικαίων Fernand de Visscher διοργάνωσε στο Exeter της Μεγάλης Βρετανίας συνάντηση για της κωδικοποιήσεις της Αρχαιότητας.

Όπως επισημαίνει ο Edmond Lévy (όπ. παρ. σ. 5-6), το ίδιο το θέμα “κώδικες και κωδικοποιήσεις” θέτει μια σειρά από ερωτήματα στα οποία καλείται να απαντήσει ο μελετητής:

1) Πρώτα απ' όλα τίθεται το ζήτημα του ορισμού: Τί είναι ακριβώς ένας κώδικας και πότε πρωτοεμφανίζεται η έννοια του κώδικα; Ως προς τί διαφέρει ένας κώδικας από μια συλλογή δικαστηριακών αποφάσεων ή περιπτωσιολογίας; Ένας κώδικας περιλαμβάνει και ταξινομεί κείμενα (ή πρακτικές) που προϋπήρχαν καταργώντας ενδεχόμενες μεταξύ τους αντιφάσεις και επαναλήψεις (σε πνεύμα λογικής και οικονομίας) ή αντίθετα συντάσσεται ex nihilo; Προϋπόθεση ενός κώδικα είναι ένας κάποιος βαθμός αφαίρεσης (αρχές του δικαίου και αφηρημένες νομικές έννοιες);

Έχει εξαντλητικό χαρακτήρα όσον αφορά τις προβλεπόμενες έννομες σχέσεις και καταστάσεις;

2) Ερωτήματα επίσης γεννώνται και αναφορικά με τις καταβολές ενός κώδικα, δηλαδή με τα παραγωγικά αίτια που οδήγησαν στη σύνταξή του. Ποιές ιστορικές συνθήκες οδήγησαν στη σύνταξή του και ποιός είναι αυτός που την πραγματοποίησε; Ποιός είναι ο ρόλος της γραφής (είναι δυνατόν να υπάρξει “άγραφος” κώδικας); Οι συντάκτες γνώριζαν τους κώδικες που ενδεχομένως προϋπήρχαν σε άλλες χώρες και, σε καταφατική περίπτωση, τους λάμβαναν υπόψη;

3) Ποιά είναι η επίδραση που ασκεί η κωδικοποίηση του δικαίου; Καθλώνει το δίκαιο εμποδίζοντας ή επιβραδύνοντας την εξέλιξή του ή αντίθετα αποτελεί απλώς μια αφετηρία από την οποία ξεκινά κάθε εξέλιξη; Ασκεί ρόλο πολιτικό ενοποιώντας το δίκαιο στο πλαίσιο συγκεκριμένης κεντρικής εξουσίας και περιορίζοντας τον δικαιοπλαστικό ρόλο του δικαστή προς όφελος ενός δικαίου θεμελιωμένου αποκλειστικά στον νόμο;

Σε αυτά τα γενικά προβλήματα έρχονται να προστεθούν τα ειδικότερα που συνδέονται με συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, καθώς ο προβληματισμός δεν είναι ο ίδιος αναφορικά με τους κώδικες της Μεσοποταμίας με αυτόν που τίθεται λ.χ. για τις βυζαντινές κωδικοποιήσεις.

Ως προς το πρώτο ερώτημα, τί είναι κώδικας και κωδικοποίηση, οι ορισμοί που δίδονται στο Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας του Γ. Μπαμπινιώτη είναι: “κώδικας: 1. συναγωγή νόμων και νομικών διατάξεων που ανήκουν στον ίδιο κλάδο του δικαίου και οι οποίοι παρουσιάζονται συντεταγμένοι με μέθοδο και σύστημα... 2. (ειδικот.) συλλογή νόμων και νομικών διατάξεων, που συντάχθηκε υπό την επίβλεψη ανώτατου άρχοντα: ιουστινιάνειος/ναπολεόντειος /του Χαμουραμπί /κανονικού Δικαίου (της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας). 3. (κατ’ επέκτ.) το σύνολο αρχών, κανόνων και διατάξεων που αναφέρονται σε συγκεκριμένο ζήτημα ή ρυθμίζουν τις σχέσεις ομάδας ανθρώπων: ηθικός / υπαλληλικός / άγραφος/ επαγγελματικός κλπ. Κωδικοποίηση: 1. η μεθοδική συλλογή, καταγραφή και κατάταξη αρχών, κανόνων, ρυθμιστικών κειμένων κλπ. σε ομοειδή ύλη, ώστε να αποτελέσουν ενιαίο σώμα (κώδικα). 2. ΝΟΜ. η συστηματική και μεθοδική συγκέντρωση και κατάταξη κανόνων δικαίου (νομοθετικών κειμένων, διατάξεων, συνθηκών κλπ.), που σχετίζονται με το ίδιο αντικείμενο, ώστε να συγκροτήσουν ενιαίο κείμενο με λογική σειρά και εσωτερική αλληλουχία, χωρίς περιττές, επαναλαμβανόμενες ή αλληλοσυγκρουόμενες διατάξεις”.

Εκτός από τη μεθοδικότητα, τη συστηματικότητα και την επιτακτικότητα (απόρροια της ετερονομίας του δικαίου), ως κανόνας δικαίου, ένας κώδικας θα πρέπει να ανταποκρίνεται στο κανονιστικό στοιχείο του δικαίου, να περιλαμβάνει δηλαδή ρυθμίσεις με κανόνες απρόσωπους που

έχουν αναγκαιώς κάποιο βαθμό αφαίρεσης και γενικότητας.

Σε μια σχετικά πρόσφατη μελέτη για το common law και τις αμερικανικές κωδικοποιήσεις (“What has Happend to the Common Law? Recent American Codifications, and their Impact on Judicial Practice and the Law’s Subsequent Development”, *Wisconsin Law Review* 1994, σ. 1119-1286)¹, ο Mark Rosen ορίζει την κωδικοποίηση ως “the legislative pronouncement of previously judge-made law in an organized and authoritative form”. Ο Rosen διακρίνει τέσσερις διαφορετικούς τύπους κωδικοποιήσεων:

Α. Απόλυτα εξαντλητική κωδικοποίηση στην οποία όλες οι προγενέστερες διατάξεις καταργούνται ρητώς και αντικαθίστανται από ένα νομοθετικό κείμενο που αυτο-προσδιορίζεται ως πλήρης κώδικας. Υπό την έννοια αυτή αντιλαμβάνονται τον κώδικα οι περισσότεροι ιστορικοί του δικαίου αλλά και μη ειδικοί του δικαίου ή της ιστορίας του.

Β. Εν μέρει εξαντλητική κωδικοποίηση, η οποία δεν καταργεί ούτε αντικαθιστά το σύνολο του προγενέστερου δικαίου αλλά μόνο ένα συγκεκριμένο πεδίο του και ως εκ τούτου συνυπάρχει με άλλες δικαιικές πηγές που εξακολουθούν να ρυθμίζουν έννομες καταστάσεις που δεν περιελήφθηκαν στον κώδικα.

Γ. Διαρκής ευρετηριακή κωδικοποίηση, στο πλαίσιο της οποίας ο κώδικας συνιστά ένα μέσον ενημέρωσης του δικαίου, “ένα διαρκές ευρετήριο του ισχύοντος δικαίου ...μέσω του οποίου επιτυγχάνεται η συγκέντρωση του δικαίου υπό μια σαφή και θετική μορφή προς δημόσια χρήση” (“a perpetual index to the known law... bringing [it] together in a concise and positive form for public use”, Rosen, όπ. παρ., σ. 1132-33).

Δ. Η μετα-προγραμματική κωδικοποίηση στο πλαίσιο της οποίας ο κώδικας αντιμετωπίζεται ως δικαιικό organizer που επιλέγει, με φιλοσοφικό αιτιολογικό, συγκεκριμένες έννομες απεικονίσεις σε βάρος άλλων (meta-scheme codification, which views the code as an organizer of the law, choosing on philosophical grounds certain configurations over others).

Για τους περισσότερους νομικούς, ένας τυπικός κώδικας είναι a priori έργο ενός νομοθετικού σώματος, στοιχείο απαραίτητο για τον χαρακτηρισμό. Δεν είναι ουσιαστικής σημασίας αν ο κώδικας περιλαμβάνει το σύνολο των εν ισχύ κανόνων δικαίου ή μόνον αυτούς που ισχύουν για ορισμένο δικαιικό πεδίο.

Όπως θα διαπιστώσουμε εξετάζοντας τις αρχαίες πηγές, “κωδικοποίηση” και “κώδικας” συνιστούν όρους που μόνο αναχρονιστικά μπορούν να συνδεθούν με τα συμπληματικά έργα της αρχαιότητας. Όπως επισημαί-

1. Την μελέτη του M.D. Rosen γνωρίζω μόνον από την εκτενή αναφορά σε αυτήν από την Martha T. Roth, “Laws of Hammurabi”, *La codification des lois dans l’Antiquité*, σ. 12 επ.

νει η Martha T. Roth, για τους ιστορικούς του δικαίου, μια συλλογή νόμων συνιστά κώδικα εφόσον: 1) μετά από μια προπαρασκευαστική διαδικασία παράγεται 2) ένα γραπτό κείμενο στο οποίο η θεσμοθετημένη εξουσία προσδίδει επιτακτικό χαρακτήρα, και το οποίο 3) είναι δεσμευτικό στο πεδίο της απονομής, της δικαιοσύνης και της διοίκησης.

1. Το πρώτο βήμα της κωδικοποίησης συνίσταται στη συγκέντρωση του υλικού: παραδόσεις, δικαστικά προηγούμενα, άλλου είδους διατάξεις αναγκαστικού χαρακτήρα, έθιμα, είτε προσκομίζονται εγγράφως (οι αποφάσεις) είτε παραδίδονται προφορικά και ενδέχεται είτε να γίνουν δεκτά από τον ή τους νομοθέτες είτε, αντίθετα, να αποτελέσουν τη βάση για μεταρρύθμιση προηγούμενης πρακτικής. Στο πρώτο αυτό βήμα της κωδικοποίησης παίρνουν μέρος πρακτικοί και συντάκτες, πρόσωπα που γνωρίζουν τις παραδόσεις, συγκεντρώνουν τις πηγές, αναλύουν, σταθμίζουν, και τέλος επιλέγουν ανάμεσα σε αντιφατικές εναλλακτικές παραδόσεις.

2. Κατά το δεύτερο βήμα της κωδικοποίησης παράγεται το κείμενο μετά από συμπληρωματική διαδικασία, προσδιορισμό των σκοπών και των κατευθυντηρίων της κωδικοποίησης. Οι συντάκτες παρουσιάζουν ένα κείμενο το οποίο είναι δυνατόν να τεθεί σε ισχύ είτε μέσω σχετικής εξουσίας των ίδιων των συντακτών του είτε μέσω μιας εξουσιαστικής μορφής, θεού ή βασιλέα. Είναι σημαντικό στο σημείο αυτό η εξουσιαστική φιγούρα να έχει εξουσία καταναγκασμού (θρησκευτικές κυρώσεις, στρατιωτική δύναμη κλπ). Το τελευταίο στάδιο του δεύτερου αυτού βήματος της κωδικοποίησης είναι η δημοσίευση του κειμένου. Το κείμενο και η αρχή που βρίσκεται πίσω από αυτό δημοσιοποιούνται, γραπτώς ή προφορικά ή με συνδυασμό των δύο. Το σημαντικό είναι ότι το κείμενο αποκτά, μέσω της δημοσίευσης, ένα ακροατήριο, ένα κοινό.

3. Το τρίτο βήμα μιας κωδικοποίησης συνίσταται στην επίδραση του κωδικοποιημένου κειμένου στην έννομη πραγματικότητα στην οποία βιώνουν οι αποδέκτες του. Η επίδραση συναρτάται με το κύρος της πολιτικής, ηθικής ή άλλης εξουσίας που ώθησαν στην εκπόνηση του κωδικοποιητικού έργου.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι ένας νομικός κώδικας είναι 1ον νόμος και 2ον κώδικας. Το 1ον σημαίνει ότι το κείμενό του δεν έχει πληροφοριακό χαρακτήρα, αλλά επιτακτικό, και συνιστά πηγή δικαίου, δεσμευτική για τον εφαρμοστή του δικαίου. Το γεγονός ότι πρόκειται για κώδικα σημαίνει ότι συνιστά μια εξαντλητική πηγή του δικαίου ή τουλάχιστον του πεδίου που ρυθμίζεται στη συγκεκριμένη περίπτωση.

Οι πρώτοι κώδικες

Οι παλαιότερες γνωστές έννομες τάξεις είναι αυτές της Εγγύς Ανατολής απ' όπου προέρχονται και γραπτά κείμενα που θα χαρακτηρίζαμε ως κώδικες².

Οι αρχαιότερες και περισσότερες κωδικοποιήσεις, δώδεκα σε διάστημα 1500 ετών, πραγματοποιήθηκαν στην αρχαία Μεσοποταμία. Οι σημαντικότεροι από αυτούς τους κώδικες είναι:

- Κώδιξ Ur-Nammu (Σουμέριος, c. 2100 π.Χ.)
- Κώδιξ Lipit-Ishtar (Σουμέριος, c. 1900 π.Χ.)
- Κώδιξ Eshnunna (Ακκαδικός, c. 1770 π.Χ.)
- Κώδιξ Χαμμουραμπί (Ακκαδικός, c. 1750 π.Χ.)
- Ασσυριακοί νόμοι (Ακκαδικοί, c. 14ος αι.)
- Νόμοι Χαιτταίων (17ος-12ος αι.)
- Νεο-βαβυλωνιακοί νόμοι (7ος αι.)

Το μεγαλύτερο συμπίλημα δικαιοκτών διατάξεων της Εγγύς Ανατολής, που πραγματοποιήθηκε γύρω στο 1750 π.Χ. υπό την αιγίδα του βασιλιά Χαμμουραμπί, θέτει μια σειρά από ερωτήματα αναφορικά με: 1) τα πρότυπα των κωδικοποιήσεων, 2) τις πιθανές πηγές του κώδικα, 3) τη θέση του κώδικα στη σύγχρονή του έννομη τάξη και 4) τη επίδρασή του στις μεταγενέστερες γενεές.

Διαδεχόμενος τον πατέρα του στο θρόνο της Βαβυλώνας, ο Χαμμουραμπί τέθηκε επικεφαλής μιας εκτεταμένης αυτοκρατορίας που κάλυπτε το μεγαλύτερο μέρος της σημερινής Εγγύς Ανατολής. Η επεκτατική πολιτική του βαβυλώνιου μονάρχη έφερε τόσο τον στρατό, όσο και το διπλωματικό προσωπικό και τους βαβυλώνιους εμπόρους σε επαφή με λαούς που μιλούσαν διάφορες γλώσσες και διαλέκτους, εφάρμοζαν ποικίλα θρησκευτικά έθιμα και είχαν διαφορετικές κοινωνικές και οικονομικές συμπεριφορές. Αφού διοίκησε επί 40 περίπου χρόνια τους ποικίλους και ετερογενείς αυτούς λαούς και είχε ήδη πίσω του μια ιδιαίτερα μακρόχρονη βασιλεία, ο Χαμμουραμπί ανέθεσε στους γραφείς και τους τεχνίτες του την κατασκευή ενός επιβλητικού σε μέγεθος μνημείου: Μια στήλη ύψους 2.25 μ. από βασάλτη πάνω στην οποία χαραχτηκε ένα μήνυμα. Το μήνυμα αυτό αποδόθηκε με δύο τρόπους ή ακριβέστερα, όπως επισημαίνει ο Westbrook, με δύο μέσα μαζικής επικοινωνίας: τον γραπτό λόγο, έγγραφο κείμενο που όμως προοριζόταν να διαβαστεί προφανώς δημόσια (γραπτός/προφορικός λόγος) και το οπτικό, την εικαστική απόδοση του βασιλικού μηνύματος.

2. Τα στοιχεία για τους κώδικες της αρχαίας Μεσοποταμίας έχουν ληφθεί από την μελέτη του R. Westbrook, "Codification and Canonization", *La codification des lois dans l'antiquité*, σ. 33-47.

Η “στήλη του Χαμμουραμπί” αυτο-αποκαλείται *naḡû* “στήλη” ή *naḡi satrim* “εγγεγραμμένη στήλη”. Το έγγραφο μήνυμα της στήλης αποτελείται από τον Πρόλογο και τον Επίλογο (περιλαμβάνουν περισσότερους από 4000 στίχους) και περίπου 300 περιπτωσιολογικά διατυπωμένες διατάξεις, που στην ίδια τη στήλη χαρακτηρίζονται ως “δίκαιες αποφάσεις” (*dinat misarim*), ή “αποφάνσεις δικαιοσύνης” (*awât misarim*) ή απλώς “οι αποφάσεις μου” (*awâtua*). Στην οπτική αναπαράσταση, η οποία αυτο-αποκαλείται “η εγχάρακτη εικόνα μου” (*usuratu*), εμφανίζεται ο ίδιος ο βασιλέας να λαμβάνει τα εμβλήματα της εξουσίας από τον θεό της δικαιοσύνης.

Στην *editio princeps* του κειμένου της στήλης, το 1902, ο Scheil το χαρακτήρισε *code de lois* (*droit privé*) και έκτοτε παρέμεινε να αποκαλείται “κώδικας”. Ο χαρακτηρισμός αυτός τέθηκε υπό αμφισβήτηση στη δεκαετία του 50. Στην ακόμη και σήμερα αναντικατάστατη έκδοση των νόμων της Βαβυλώνας (*The Babylonian Laws*, vol 1, Oxford, 1952, σ. 45), οι G.R. Driver και J.C. Miles επισημαίνουν ότι, ο ίδιος ο Χαμμουραμπί, πουθενά δεν αποκαλεί το έργο “κώδικα”. Ο βαβυλώνιος ηγεμών υπήρξε μεταρρυθμιστής του δικαίου και νομοθέτης και δεν ισχυρίζεται ότι κωδικοποιεί ή αναδημοσιεύει το σύνολο του ισχύοντος δικαίου. Κατά συνέπεια, δεν πρόκειται για μια προσπάθεια εξαντλητικής συγκέντρωσης των διατάξεων, αλλά, οι έννομες καταστάσεις που πραγματεύεται επιλέχθηκαν απλώς και μόνο επειδή, κατά τη γνώμη του βασιλέα, έπρεπε να τύχουν νομοθετικής ρύθμισης ή απαιτείτο να δοθεί σε αυτές έμφαση μέσω αναδημοσίευσής τους.

Οι Driver-Miles δεν δέχονται το χαρακτηρισμό “κώδικας” για το έργο του Χαμμουραμπί, όπως όμως επισημαίνεται από άλλους αν δεν πρόκειται για κώδικα, τότε δεν έχουμε κανένα κώδικα από την αρχαία Μεσοποταμία ούτε, θα προσέθετα, από καμία από τις 750-800 πόλεις της Αρχαίας Ελλάδος.

Η μέθοδος

Οι διατάξεις των αρχαίων κωδίκων είναι διατυπωμένες περιπτωσιολογικά, με παράθεση παραδειγμάτων, μέθοδος χαρακτηριστική της μεσοποταμιακής επιστήμης. Ήδη από την τρίτη χιλιετία, οι Μεσοποτάμιοι ανέπτυξαν μια τεχνική οργάνωσης της γνώσης καταρτίζοντας καταλόγους από ομοειδή παραδείγματα: χλωρίδας, πανίδας, επαγγελμάτων, γραμματικών παραδειγμάτων κοκ. Μια πιο εξεζητημένη μορφή τέτοιων καταλόγων συνίστατο στην παράθεση περιπτώσεων: ιατρικά συμπτώματα και η διάγνωσή τους, οιωνοί και η σημασία τους, δικαιικά προβλήματα και η επίλυσή τους. Διατυπώνονταν σε υποθετικό λόγο, ο οποίος και ήταν χα-

χαρακτηριστικός της επιστημονικής μεθόδου της Μεσοποταμίας: αν ο Χ κάνει το Ψ, η τιμωρία του θα είναι Ω.

Η μεσοποτάμια επιστήμη πρέπει να κυριάρχησε κάθε άλλου πολιτισμού που προϋπήρχε ανάμεσα στον Τίγρη και τον Ευφράτη και σε όλη την Εγγύς Ανατολή με μερική εξαίρεση την Αίγυπτο. Το είδος των περιπτωσιολογικών κωδίκων αποτελεί μια από τις όψεις αυτής της επιστημονικής κυριαρχίας η οποία, κατά τον Westbrook, διείσδυσε και στην λεκάνη της Μεσογείου.

Συγκρινόμενη με τις κλασικές ή τις σύγχρονες μεθόδους οργάνωσης της γνώσης, η προσέγγιση των Μεσοποταμίων μοιάζει πρωτόγονη, πρωτο-επιστημονική και ανίκανη να διατυπώνει γενικές αρχές και αφηρημένες κατηγορίες. Ως εκ τούτου, αδυνατεί να επιχειρηματολογεί καθέτως, μόνο οριζοντίως, συναθροίζοντας παραδείγματα που αποκλείεται να καταλήξουν σε ένα έργο με εξαντλητικό χαρακτήρα.

Ωστόσο, κατά τον Westbrook, ο ίδιος ο Χαμμουραπί, στον Επίλογο του κώδικα, μοιάζει να θεωρεί το αντίθετο:

“Σε κάθε αδικηθέντα ας αναγνωσθούν οι διατάξεις της στήλης μου, ας ακούσει τα μεγαλειώδη (θεία) λόγια μου και ας του αποκαλύψει η στήλη μου τη λύση στην υπόθεσή του”. Και λίγο πιο πέρα: “Στο μέλλον, κάθε βασιλιάς που θα διοικήσει τη χώρα, ας διαφυλάξει τα ορθά λόγια που έγραψα στη στήλη μου. Ας μην μεταβάλει τις κρίσεις και τις αποφάσεις μου”.

Παράδειγμα της περιπτωσιολογικής μεθόδου των Βαβυλωνίων βρίσκεται στις πρώτες παραγράφους του κώδικα:

1. Αν κάποιος κατηγορεί έναν άνθρωπο για ανθρωποκτονία και δεν το αποδεικνύει, ο κατηγορών θα θανατωθεί.

2. Αν κάποιος κατηγορεί έναν άνθρωπο για μαγεία και δεν το αποδεικνύει, αυτός που κατηγορείται για μαγεία θα πάει στο ποτάμι και θα πηδήξει μέσα. Αν το ποτάμι τον σκεπάσει, ο κατηγορών θα πάρει το σπίτι του· αν το ποτάμι τον καθάρει και γλυτώσει, αυτός που τον κατηγορεί για μαγεία θα θανατωθεί και αυτός που πήδηξε στο ποτάμι θα πάρει το σπίτι του κατηγορού.

3. Αν κάποιος, κατά τη διάρκεια μιας δίκης, ψευδομαρτυρήσει και δεν αποδείξει αυτά που λέει, αν πρόκειται για κεφαλική δίκη, ο άνθρωπος αυτός θα θανατωθεί.

4. Αν η μαρτυρία σχετίζεται με σίτο ή άργυρο, θα υποστεί την ποινή της συγκεκριμένης περίπτωσης.

5. Αν ένας δικαστής δικάζει μια υπόθεση, εκδίδει μια απόφαση που περικλείεται σε ένα σφραγισμένο έγγραφο, και στη συνέχεια μεταβάλλει την απόφασή του, θα πρέπει να αποδειχθεί η αλλαγή της απόφασης του δικαστή και να υποχρεωθεί αυτός να καταβάλει δώδεκα φορές την αξία του επίδικου αντικειμένου.

Το κοινό θέμα των 5 παραγράφων είναι η αντιδικία. Οι παράγραφοι καλύπτουν το συγκεκριμένο αντικείμενο υιοθετώντας την τεχνική της χρονολογικής σειράς: γένεση μιας αξίωσης, εκδίκαση, έκδοση απόφασης. Για κάθε στάδιο δίδονται παραδείγματα αντικοινωνικής και παράνομης συμπεριφοράς, ορισμένα κοινά άλλα λιγότερο. Μολονότι παρέχεται μικρός μόνο αριθμός παράνομων συμπεριφορών και αγωγίμων αξιώσεων, οι σχετικές παράγραφοι του κώδικα θέτουν όλες τις παραμέτρους του συγκεκριμένου αντικειμένου και αν δεν ορίζονται τουλάχιστον διαφαίνονται οι αρχές βάσει των οποίων θα κριθούν άλλες υποθέσεις που εντάσσονται στο ίδιο δικαιοκώδείο.

Υπάρχει, επομένως, μεγάλη διάσταση ανάμεσα στην αντίληψη των αρχαίων ως προς τον εξαντλητικό χαρακτήρα του έργου τους και τη δική μας εκτίμηση σύμφωνα με τα σημερινά κριτήρια. Υπό το πρίσμα αυτής της απόστασης θα πρέπει να κατανοήσουμε τα λόγια του Χαμμουραμπί στον Επίλογό του, όταν, αναφερόμενος στον κώδικά του, θεωρεί πως το κείμενο αυτό θα πρέπει να διατηρηθεί και από τους μελλοντικούς βασιλείς της χώρας.

Επιτακτικότητα

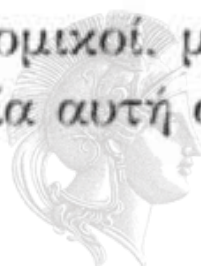
Η επιτακτικότητα των αρχαίων κωδίκων αμφισβητείται από πολλούς ιστορικούς του δικαίου, για το λόγο ότι το στοιχείο αυτό δεν προκύπτει από τη διατύπωσή τους, διαφορετική από αυτήν των σύγχρονων κωδίκων, ή ακόμη λόγω του “επιστημονικού” χαρακτήρα τους.

Ο R. Westbrook απορρίπτει την επιτακτικότητα των κωδίκων όχι λόγω του τρόπου γραφής τους αλλά λόγω του τρόπου προσέγγισής τους από τους σύγχρονούς τους.

Ερμηνεία του δικαίου

Στις σημερινές έννομες τάξεις, τα εργαλεία που παρέχονται στον ερμηνευτή του δικαίου δεν περιορίζονται στο γράμμα του νόμου. Οι ιστορικές συνθήκες, η βούληση του νομοθέτη, ο σκοπός του νόμου, επικουρούν τον αναγνώστη-ερμηνευτή να κατανοήσει και να ερμηνεύσει τον νόμο, ο οποίος δεν είναι απλώς και μόνο μια επιταγή. Από τη στιγμή της δημοσίευσής του, ο νόμος προσωποποιεί τον νομοθέτη. Γίνεται ταυτόχρονα μήνυμα και δημιουργός μηνύματος. Κατά συνέπεια, απαιτούνται εξειδικευμένες γνώσεις για την ορθή ανάγνωση και κατανόηση του νόμου, απαιτείται ερμηνεία του δικαίου.

Στην αρχαία Εγγύς Ανατολή δεν υπάρχουν ακόμη νομικοί, με την έννοια της εξειδικευμένης επαγγελματικής τάξης. Η απουσία αυτή οφείλεται,

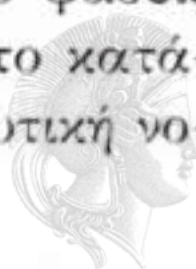
εν μέρει, στο γεγονός ότι δεν έχει ακόμα δημιουργηθεί η θεωρητική βάση της επιστήμης τους. Τα κενά αυτά της επιστήμης, τα οποία υπήρξαν καθοριστικά για την μορφή των κωδίκων, υπαγόρευσαν και τον τρόπο ανάγνωσης των νομικών κειμένων. Ένα από τα κυριότερα εργαλεία για την ερμηνεία των νομικών κειμένων, ο ορισμός, υπήρξε άγνωστος. Ακόμη όμως πιο σημαντικό ήταν το status των δικαικών κανόνων στο πολιτειακό πλαίσιο των κρατών της εποχής: οι κανόνες αυτοί δεν είχαν ακόμη αποκτήσει επαρκή αυτονομία ώστε να απαιτείται ένας ιδιαίτερος επιστημονικός κλάδος για την ερμηνεία τους.

Είτε πρόκειται για μεμονωμένες διατάξεις είτε για κείμενα που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως κώδικες, ή ακόμα για ιδιωτικά συμβόλαια, τα κείμενα αυτά δεν έχουν αυτόνομη επιτακτικότητα. Εκφράζουν και αποδεικνύουν τη βούληση των δημιουργών τους, και η όποια κανονιστικότητα μπορεί να τους αποδοθεί δεν επιβιώνει των δημιουργών τους. Εκφράζοντας τη βούληση των βασιλέων, οι κώδικες της Μεσοποταμίας δεν έχουν διόλου εξασφαλισμένο μέλλον, καθώς οι επιταγές αυτές μπορούν κάλλιστα να καταργηθούν και να αντικατασταθούν από τον επόμενο μονάρχη ο οποίος έχει τη δυνατότητα, μέσω αντίθετων επιταγών, να καταργήσει ό,τι πραγματοποιήθηκε στο παρελθόν. Αν ο Χαμμουραμπί ελπίζει ότι οι βασιλείς που θα τον διαδεχτούν θα σεβαστούν τα λόγια του που χαραχτήκαν στην στήλη είναι διότι τα λόγια αυτά εμπεριέχουν και αποδεικνύουν σοφές κρίσεις οι οποίες επιλύουν κάθε περίπτωση που μπορεί να εμφανιστεί, και όχι διότι η στήλη είναι ένας νόμος ανεξάρτητος από τον δημιουργό του και ο οποίος εξακολουθεί να ισχύει ακόμα και αν αυτός πάψει να υπάρχει. Η αλληλεξάρτηση μηνύματος και δημιουργού διαφαίνεται και στο γεγονός ότι, με τις ίδιες κυρώσεις (κατάρεις), απειλούνται οι μελλοντικοί βασιλείς που θα διαγράψουν λέξεις από τη στήλη με αυτούς που δεν θα πειράξουν το κείμενο, αλλά μόνο το όνομα του Χαμμουραμπί, χαράσσοντας στη θέση του το δικό τους.

Η ταύτιση του κειμένου με τον δημιουργό του εξηγεί, σημειώνει ο Westbrook, γιατί στις δικαστικές αποφάσεις δεν γίνεται αναφορά στους κώδικες. Όχι λόγω μιας ισχυρής προφορικής παράδοσης όπως θα μπορούσε κανείς να υποθέσει, αλλά λόγω της παντελούς απουσίας κάθε θετικιστικού πνεύματος.

Μεταβολές

Το ασσυριακό σύστημα του 7^{ου} αιώνα αποτέλεσε το απόγειο της μεσοποταμιακής επιστήμης. Παρόλο που κατά τις τελευταίες του φάσεις πέρασε κοντά από τη δημιουργία αναλυτικών κατηγοριών, δεν το κατάφερε, και έτσι δεν μπόρεσε να παράσχει τις βάσεις για μια αναλυτική νο-

μική επιστήμη. Από την πλευρά όμως της Μεσογείου, εμφανίζονται νέες ιδέες οι οποίες και δίνουν νέες δυνατότητες για μια ανάπτυξη του δικαίου.

Πρώτα απ' όλα, η νομοθεσία αποσυνδέεται από το πρόσωπο του νομοθέτη, φαινόμενο που πρωτοσυναντάμε στο Δευτερονόμιο (7^{ος} αι.) για να ολοκληρωθεί, τρεις αιώνες αργότερα, στις ελληνικές πόλεις. Συνάμα όμως, η ελληνική φιλοσοφία πρόσφερε τα μέσα που θα επιτρέψουν την διατύπωση πράγματι εξαντλητικών κανόνων δικαίου. Νέες μέθοδοι αναλυτικής επιχειρηματολογίας, όπως η διαίρεση σε κατηγορίες (διαίρεσις και μερισμός) και ο ορισμός (λόγος της ουσίας), κατέστησαν εφικτή την διατύπωση των νόμων κατά κάθετο τρόπο, μέσω επαγωγικής προσέγγισης, με τους ειδικούς κανόνες να πηγάζουν από γενικές αρχές, και με τις κατηγορίες να εξασφαλίζουν ότι οι γενικές αυτές αρχές καλύπτουν στο σύνολό του συγκεκριμένο δικαιοτικό πεδίο. Οι κανόνες δικαίου αρχίζουν να διατυπώνονται με τρόπο γενικό, αφηρημένο και απρόσωπο, προσδίδοντας με τον τρόπο αυτό κανονιστικό χαρακτήρα στο δίκαιο.

Οι προϋπάρχουσες νομικές παραδόσεις δεν εξαφανίζονται, ούτε στην αρχαία Μεσοποταμία ούτε, όπως θα δούμε πιο κάτω, στις αρχαϊκές ελληνικές πόλεις. Οι παλαιές πηγές δικαίου, κώδικες και μεμονωμένοι νόμοι, διατηρούνται, αλλάζει όμως ο τρόπος προσέγγισής τους. Ακολουθώντας τις μεθόδους της ελληνικής φιλοσοφίας, οι κώδικες αντιμετωπίζονται ως νομικά κείμενα, ως κανονιστικοί και επιτακτικοί κανόνες δικαίου, οι οποίοι και ανάγονται σε μια σημαντική ιστορική στιγμή για την κοινωνία που καλείται να τους εφαρμόσει.

Η ελληνική πραγματικότητα

Ας περάσουμε όμως από την πλευρά της ανατολικής Μεσογείου, όπου η δύση των πολιτισμών του Τίγρη και του Ευφράτη σηματοδοτεί την αυγή ενός άλλου πολιτισμού, του πολιτισμού των αρχαίων ελληνικών πόλεων. Ο 8^{ος} αιώνας έχει επιλεγεί από τους ιστορικούς ως το χρονικό σημείο γένεσης της αρχαίας ελληνικής πόλης και του πολιτισμού της. Πολιτειακοί θεσμοί, φιλοσοφία, τέχνη και ποίηση, αφού κυοφορήθηκαν, γαλουχήθηκαν και διήνυσαν την άχαρη και νεανική ηλικία τους στην αρχαϊκή πόλη, στάδια που διήρκεσαν τρεις αιώνες, εμφανίζονται τον 5^ο αιώνα στην πλήρη ωριμότητά τους. Με τον 8^ο αιώνα λήγει η περίοδος που συμβατικά ονομάζουμε “σκοτεινούς χρόνους” και η οποία συμπίπτει με την γεωμετρική περίοδο. Οι γεωμετρικοί χρόνοι θεωρούνται ως η περίοδος της “μη γραφής”, καθώς τοποθετούνται χρονολογικά ανάμεσα στις τελευταίες μαρτυρίες της γραμμικής γραφής Β και στα ομηρικά έπη. Πρόκειται όμως πράγματι για ένα κενό γραφής, κενό γραπτού λόγου όπως υποστηρίζεται, ή για αδυναμία δική μας να κατανοήσουμε τον τρόπο γρα-

πτής επικοινωνίας των ανθρώπων κατά τους αιώνες αυτούς; Δυστυχώς δεν είμαι σε θέση να δώσω απάντηση στο ερώτημα αυτό, που, όπως πιστεύω, θα μπορούσε να μας οδηγήσει σε ριζική αναθεώρηση των χρονολογιών και των θέσεων αναφορικά με τις απαρχές των πολιτιστικών φαινομένων στον ελλαδικό χώρο. Ας ξεκινήσουμε λοιπόν από το χρονικό σημείο από το οποίο ξεκινούν όλοι: τον 8^ο αιώνα.

Γιατί ο 8^{ος} αιώνας; 1ον Αρχίζουν να υπάρχουν γραπτές επιγραφικές μαρτυρίες και διαδίδεται η αλφαβητική γραφή. 2ον Τότε θεωρείται ότι έζησε ο ποιητής των ομηρικών επών. 3ον Είναι ο αιώνας των μεγάλων ιστορικών συμβάντων: νόμισμα, αποικισμοί, γραφή (τουλάχιστον αυτή που επεκράτησε στον δυτικό κόσμο) που έμελλαν να σηματοδοτήσουν όλη την μετέπειτα πορεία της ανθρωπότητας.

Ούτε όμως οι επιγραφές, ελάχιστες και αποσπασματικές, του 8^{ου} αιώνα ούτε τα ομηρικά έπη μας επιτρέπουν να υποψιαστούμε ότι ο 8^{ος} αιώνας γνώρισε κώδικες και κωδικοποιήσεις. Κατά την *opinio communis*, το δίκαιο των πρώιμων χρόνων υπήρξε άγραφο, μεταδιδόμενο από γενιά σε γενιά μέσω της προφορικής παράδοσης, και εθιμικό. Γνώστες και μέσα διάδοσης του δικαίου ήσαν εκπρόσωποι των αριστοκρατικών γενών οι οποίοι και απένεμαν την δικαιοσύνη. Κατά την άποψη αυτή, θα πρέπει να περιμένουμε τον 7^ο αιώνα, οπότε, πρόσωπα με κύρος, οι νομοθέται ή αΐσυμνηται αναλαμβάνουν την καταγραφή ή κατ' άλλους την κωδικοποίηση του μέχρι τότε άγραφου εθιμικού δικαίου. Η κωδικοποίηση, σύμφωνα με την άποψη αυτή, αποτελεί απάντηση σε μια κοινωνική κρίση, και, ως εκ τούτου, αποσκοπεί μάλλον στη προστασία της καθεστηκυίας τάξης, παρά στη μεταρρύθμιση των κοινωνικο-πολιτικών δομών. Στις διατάξεις όμως αυτές δεν άργησαν να προστεθούν νέες οι οποίες υπαγορεύθηκαν από τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις της εποχής. Οι νέες αυτές διατάξεις είχαν αυτόνομο χαρακτήρα, δημοσιοποιούνταν, και συνιστούσαν στην κυριολεξία νόμους.

Υπήρξαν όμως πράγματι οι αρχαϊκοί νομοθέτες συντάκτες “κωδίκων”;
Τί γνωρίζουμε για τους νομοθέτες και για το έργο τους;

Για τους βίους των νομοθετών γνωρίζουμε ελάχιστα:

Αριστοτέλης, Πολιτικά II 1273 β-1274 β : καὶ τούτων οἱ μὲν νόμων ἐγένοντο δημιουργοὶ μόνον, οἱ δὲ καὶ πολιτείας, οἷον καὶ Λυκούργος καὶ Σόλων... Νομοθέται δ' ἐγένοντο Ζάλευκός τε Λοκροῖς τοῖς Ἐπιζεφυρίοις, καὶ Χαρώνδας ὁ Καταναῖος τοῖς αὐτοῦ πολίταις καὶ ταῖς ἄλλαις ταῖς Χαλκιδικαῖς πόλεσι ταῖς περὶ Ἰταλίαν καὶ Σικελίαν· πειρῶνται δέ τινες καὶ συνάγειν, ὥς Ὀνομακρίτου μὲν γενομένου πρώτου δεινοῦ περὶ νομοθεσιῶν, γυμνασθῆναι δ' αὐτὸν ἐν Κρήτῃ Λοκρὸν ὄντα καὶ ἐπιδημοῦντα κατὰ τέχνην

μαντικήν, τούτου δὲ γενέσθαι Θάλητα ἐταῖρον, Θάλητος δ' ἀκροατὴν Λυκούργου καὶ Ζάλευκου, Ζαλεύκου δὲ Χαρώνδαν· ἀλλὰ ταῦτα λέγουσιν ἀσχεπτότερον τῶν χρόνων ἔχοντες. ἐγένετο δὲ καὶ Φιλόλαος ὁ Κορίνθιος νομοθέτης Θηβαίοις. ἦν δ' ὁ Φιλόλαος τὸ μὲν γένος τῶν Βακχιαδῶν, ἐραστής δὲ γενόμενος Διοκλέους τοῦ νικήσαντος Ὀλυμπίασιν, ὡς ἐκεῖνος τὴν πόλιν ἔλιπε διαμισήσας τὸν ἔρωτα τὸν τῆς μητρὸς Ἀλκυόνης, ἀπῆλθεν εἰς Θήβας, καὶ τὸν βίον ἐτελεύτησαν ἀμφοτέρω. καὶ νῦν ἔτι δεικνύουσι τοὺς τάφους αὐτῶν, ἀλλήλοις μὲν εὐσυνόπτους ὄντας πρὸς δὲ τὴν τῶν Κορινθίων χώραν τὸν μὲν σύνοπτον τὸν δ' οὐ σύνοπτον. μυθολογοῦσι γὰρ αὐτοὺς οὕτω τάξασθαι τὴν ταφὴν, τὸν μὲν Διοκλέα διὰ τὴν ἀπέχθειαν τοῦ πάθους ὅπως μὴ ἄποπτος ἔσται ἡ Κορινθία ἀπὸ τοῦ χώματος, τὸν δὲ Φιλόλαον ὅπως ἄποπτος. ὤκισαν μὲν οὖν διὰ τὴν τοιαύτην αἰτίαν παρὰ τοῖς Θηβαίοις, νομοθέτης δ' αὐτοῖς ἐγένετο Φιλόλαος περὶ τ' ἄλλων τινῶν καὶ περὶ τῆς παιδοποιίας, οὓς καλοῦσιν ἐκεῖνοι νόμους θετικούς· καὶ τοῦτ' ἐστὶν ἰδίως ὑπ' ἐκείνου νενομοθετημένον, ὅπως ὁ ἀριθμὸς σώζεται τῶν κλήρων. Χαρώνδου δ' ἴδιον μὲν οὐδὲν ἐστὶν πλὴν αἱ δίκαι ψευδομαρτυριῶν (πρῶτος γὰρ ἐποίησε τὴν ἐπίσκηψιν), τῇ δ' ἀκριβείᾳ τῶν νόμων ἐστὶ γλαφυρότερος καὶ τῶν νῦν νομοθετῶν. Φαλέου δ' ἴδιον ἡ τῶν οὐσιῶν ἀνομάλωσις. 1266a-1266b: δοκεῖ γὰρ τισι τὸ περὶ τὰς οὐσίας εἶναι μέγιστον τετάχθαι καλῶς· περὶ γὰρ τούτων ποιεῖσθαι φασὶ τὰς στάσεις πάντας, διὸ Φαλέας ὁ Χαλκηδόνιος τοῦτ' εἰσήνεγκε πρῶτος· φησὶ γὰρ ἴσας εἶναι τὰς κτήσεις τῶν πολιτῶν· τοῦτο δὲ κατοικιζομέναις μὲν εὐθὺς οὐ χαλεπὸν ὤφετο ποιεῖν, τὰς δ' ἤδη κατοικουμένας ἐργωδέστερον μὲν, ὅμως δὲ τάχιστ' ἂν ὁμαλισθῆναι τῷ τὰς προίκας τοὺς μὲν πλουσίους διδόναι μὲν λαμβάνειν δὲ μὴ, τοὺς δὲ πένητας μὴ διδόναι μὲν λαμβάνειν δέ. Πλάτων δὲ τοὺς νόμους γράφων κλπ.

Τα ἔργα τοῦ Θεοφράστου, *Περὶ τῶν νομοθετῶν* καὶ τοῦ Ερμίππου τοῦ Ἀλεξανδρέως με τὸν ἴδιο τίτλο δεν ἔχουν διασωθεῖ. Ἦδη τὸν 4^ο π.Χ. αἰῶνα, ἡ προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τῶν νομοθετῶν εἶχαν ξεχαστεῖ. Στον βίο τοῦ Λυκούργου, ὁ Πλούταρχος ομολογεῖ πῶς, στὴν ἴδια τὴ Σπάρτη, οἱ πολῖτες δεν ἦταν πια σὲ θέση νὰ γνωρίζουν ἀν ὁ Λυκούργος ἦταν ἄνθρωπος ἢ θεός, ἐνῶ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς θεωροῦσαν ὅτι οἱ νόμοι τοῦ Μίνωα ἀνάγονταν στὸν βασιλιά τοῦ Ἄδης.

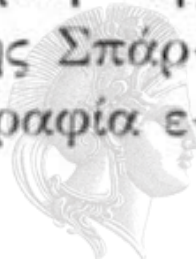
Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐντοπίζουμε ἓνα κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν ἀρχαίων νομοθεσιῶν: καθὼς ἐρχονται νὰ ἐκτοπίσουν ἢ νὰ ἀνταγωνιστοῦν μιὰ καθαγιασμένη παράδοση, οἱ νομοθεσίες εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἔχουν θεϊκὴ προέλευση (Σπάρτη). Προέρχονται ἀπὸ τὸν Δία, εὐθέως ἢ μέσω τοῦ Ἀπόλλωνα, οἱ δημιουργοὶ τοὺς τις παρέλαβαν μέσω θεϊκῆς ἀποκάλυψης ἢ τις υιοθέτησαν ἀπὸ μιὰ μακρινὴ καὶ μυστηριώδη ξένη χώρα (ὅπως ἡ Αἴγυπτος ἢ ἡ Κρήτη) ὅπου ταξίδεψαν γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Οἱ βασιλεῖς τῆς Σπάρτης ἦταν σὲ διαρκὴ ἐπικοινωνία με τὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν, ἐνῶ οἱ νομοθέτες ζητοῦσαν καὶ αὐτοὶ τὴ γνώμη τῶν θεῶν προτοῦ προβοῦν στὶς

μεταρρυθμίσεις τους: Αντιφών, *Φαρμακείας κατά τῆς Μητρυιάς* (I), 3: τοῖς νόμοις τοῖς ὑμετέροις οὐς παρὰ τῶν θεῶν καὶ τῶν προγόνων διαδεξάμενοι.

Για την προγονική προέλευση ορισμένων διατάξεων κάνει λόγο και και ο Πλάτων, *Πολιτεία* 295ε: πατρίοις ἔθεσι νομοθετῶν. Ibid. 998ε: γράφαντες ἐν κύρβεσσι τισι καὶ στήλαις, τὰ δὲ καὶ ἄγραφα πάτρια θεμένους ἔθῃ. Κατά τον γάλλο ιστορικό J.-M. Bertrand (*De l'écriture à l'oralité. Lectures des Lois de Platon*, Paris, 1999) ούτε τα πάτρια ούτε τα ἄγραφα ταυτίζονται με τους νόμους. Εντάσσονται όμως στα μέσα που μπορεί να χρησιμοποιήσει η πολιτειακή εξουσία, τοποθετούμενη στο όριο μεταξύ προφορικότητας και γραφής, προκειμένου να επιτελέσει το έργο της. Στον νομοθέτη εναπόκειται να αναγάγει σε έθιμο μια πρακτική στερούμενη του στοιχείου της επιτακτικότητας. Υπό την έννοια αυτή, υποστηρίζει ο γάλλος ιστορικός, και παρά το υποστηριζόμενο χρονικό προβάδισμα του εθίμου σε σχέση με τον νόμο, εκ του γεγονότος ότι η αναγωγή του σε κανόνα δικαίου είναι έργο του νομοθέτη, το έθιμο ακολουθεί χρονικά τον νόμο (σ. 61: Les patria ne sont pas des lois à proprement parler, pas plus que les agrapha, mais elles font partie des instruments dont peut se servir le politique qui se tient, ainsi, à la frontière de l'oral et de l'écrit pour faire son travail. Quoi qu'il en arrive, c'est au législateur de constituer en coutume ce qui n'a aucune valeur normative avant qu'il ne l'ait établi en tant que règle... la coutume est seconde par rapport à la loi, "malgré sa prétendue antériorité sur la loi", ce n'est qu'en fonction de celle-ci que la coutume est figurée comme source formelle de droit...).

Πληροφορίες για τον Ζάλευκο και τον Χαρώνδα αντλούμε, μεταξύ άλλων, από: Έφορος *FGH* 70, 138b (Κλήμης Αλεξανδρεύς, *Στρωματεῖς* 16, 79): Ζάλευκός τε ὁ Λοκρὸς πρῶτος ἱστόρηται νόμους θέσθαι. Στράβων 6, 1, 8: νομογραφίας μνησθεῖς Έφορος ἦν Ζάλευκος συνέταξεν ἔκ τε τῶν Κρητικῶν νομίμων καὶ Λακωνικῶν καὶ ἐκ τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1274a 25: καινίσαι τοῦτο τὸν Ζάλευκον ὅτι τῶν πρότερον τὰς ζημίας τοῖς δικασταῖς ἐπιτρεφάντων ὀρίζειν ἀφ' ἐκάστοις τοῖς ἀδικήμασιν.

Ιδιαίτερα επισφαλείς, λόγω της χρονικής τους απόστασης, είναι οι πληροφορίες για τον Λυκούργο. Ο Πλούταρχος μας παραδίδει ένα χρησμό του Μαντείου των Δελφών, για τον οποίο οι Σπαρτιάτες χρησιμοποιούν τη λέξη ρήτρα, όρος που αρχικά είχε την έννοια της "απόφασης", της "προφορικής συμφωνίας", ενώ αργότερα υποδήλωνε και το έγγραφο μιας απόφασης ή συμφωνίας (Πλούταρχος, *Λυκούργος* 6, 1 και 8). Πρόκειται για μια απόφαση των Σπαρτιατών, στην οποία δόθηκε η μορφή χρησμού (σε πεζό λόγο). Ο χρησμός αυτός συνιστά τον "καταστατικό χάρτη" της πόλεως, με τον οποίο τίθενται οι βασικοί πολιτειακοί θεσμοί της Σπάρτης (φυλαί, ὄβαι, γερουσία, ἀρχηγέται, ἀπέλλα, δάμος). Η βιβλιογραφία ε-

πάνω στην μεγάλη ρήτρα είναι τεράστια, παρά το γεγονός ότι η αυθεντικότητα της αμφισβητείται. Θα επανέλθουμε όμως πιά κάτω σε αυτήν.

Αν πιστέψουμε τους Αθηναίους του 4^{ου} αιώνα, η συντριπτική πλειοψηφία του θετικού τους δικαίου ανάγεται στον Σόλωνα. Από όλες όμως αυτές τις “σολώνειες” κατά τα λεγόμενα συγγραφέων των κλασικών και ρωμαϊκών χρόνων διατάξεις, ελάχιστες είναι αυτές που διασώθηκαν στην αρχική τους αρχαϊκή διατύπωση και ενδεχομένως με το αρχικό τους περιεχόμενο:

1. Ζημία που προκαλείται από σκύλο που δαγκώνει: Πλούταρχος, Σόλων 24, 3: ἔγραψε δὲ καὶ βλάβης τετραπόδων νόμον, ἐν ᾧ καὶ κύνα δάκνοντα παραδοῦναι κελεύει κλοιῷ τριπήχει δεδεμένον.

2. Λυσίας, Κατά Θεομνήστου Α' (10), 15-19: Καί μοι ἀνάγνωθι τοὺς νόμους τοὺς Σόλωνος τοὺς παλαιούς. Νόμος. 16. Δεδέσθαι δ' ἐν τῇ ποδοκάκῃ ἡμέρας πέντε τὸν πόδα, ἐὰν [μὴ] προστιμήσῃ ἢ ἡλιαία. Ἡ ποδοκάκη αὕτη ἐστίν, ᾧ Θεόμνηστε, ὃ νῦν καλεῖται ἐν τῷ ξύλῳ δεδέσθαι. ... Λέγε ἕτερον νόμον. Νόμος 17. Ἐπεγγυᾶν δ' ἐπιорκίσαντα τὸν Ἀπόλλω· δεδιότα δὲ δίκης ἔνεκα δρασκάζειν. Τοῦτο τὸ ἐπιорκίσαντα ὁμόσαντά ἐστι, τὸ δὲ δρασκάζειν ὃ νῦν ἀποδιδράσκειν ὀνομάζομεν. Ὅστις δὲ ἀπίλλει τῇ θύρᾳ, ἔνδον τοῦ κλέπτου ὄντος. Τὸ ἀπίλλειν τοῦτο ἀποκλήειν νομίζεται, καὶ μηδὲν διὰ τούτου διαφέρει (πρόκειται για αὐτόν που παρεμποδίζει την διεξαγωγή κατ' οἶκον έρευνας, φωρά, περίπτωση αντίστοιχη με αὐτήν της actio furti prohibiti του ρωμαϊκού δικαίου. Cf. Πλάτων, Νόμοι 12, 954A). 18. Τὸ ἀργύριον στάσιμον θεῖναι ἐφ' ὁπόσω ἂν βούληται ὁ δανείζων. Τὸ στάσιμον τοῦτό ἐστιν, ᾧ βέλτιστε, οὐ ζυγῷ ἰστάναι ἀλλὰ τόκον πράττεσθαι ὁπόσον ἂν βούληται. Ἔτι δ' ἀνάγνωθι τουτουὶ τοῦ νόμου τὸ τελευταῖον. 19. Ὅσαι δὲ πεφασμένως πολοῦνται, καὶ Οἰκῆρος [καὶ] βλάβους τὴν ἀπλὴν τιμὴν ὀφείλιν. Πρόσεχε τὸν νοῦν. Τὸ μεν πεφασμένως ἐστὶ φανερώς, πολεῖσθαι δὲ βαδίζειν... τὰ μὲν πράγματα ταῦτά ἐστι νῦν τε καὶ πάλαι, τῶν δὲ ὀνομάτων ἐνίοις οὐ τοῖς αὐτοῖς χρώμεθα νῦν <τε> καὶ πρότερον.

Δυόμισυ αἰῶνες μετά τον Σόλωνα, στην Αθήνα του 4^{ου} αιώνα, οι νόμοι του είναι ακόμη σε ισχύ, η γλώσσα όμως στην οποία είναι γραμμένοι είναι λιγότερο κατανοητή απ' ότι είναι για εμάς τα κείμενα των αττικών ρητόρων.

Πέρα από τα διάφορα γραφικά νομοθετικά μέτρα που τους αποδίδουν οι μεταγενέστεροι, στο έργο όλων των νομοθετών υπάρχουν οι ίδιες προτεραιότητες: μέσω της νομοθεσίας επιδιώκεται να τεθεί τέλος σε μια στάση, στη διχόνια που ενέσκηψε στο εσωτερικό της κοινωνικής ομάδας, και να αποκατασταθεί η κοινωνική ειρήνη. Οι κρίσεις της εποχής οφείλονται είτε σε αντιδικίες μεταξύ αριστοκρατικών οικογενειών για την εξουσία, είτε στις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η αγροτική τάξη λόγω της κατάτμησης των ιδιοκτησιών μετά από αλληπάλληλες κληρονομικές δια-

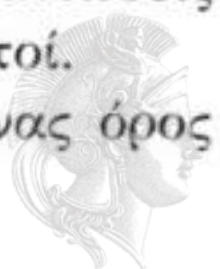
δοχές και λόγω χρεών. Οι προτεραιότητες επομένως των νομοθετών είναι: Η ρύθμιση της ανθρωποκτονίας (που κατά κανόνα ακολουθείται από σειρά πράξεων αντεκδίκησης) και της κληρονομικής διαδοχής με τις προεκτάσεις της στο καθεστώς της έγχειας ιδιοκτησίας.

Από τις μαρτυρίες για το έργο των αρχαϊκών νομοθετών που έχουν διασωθεί προκύπτει ότι τα πρόσωπα αυτά έγραψαν ή κατέγραψαν κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς, από πουθενά όμως δεν προκύπτει ότι οι κανόνες αυτοί συγκεντρώθηκαν και πήραν τη μορφή κωδίκων, ότι επρόκειτο δηλαδή για ευρύτερου περιεχομένου νομοθετικό έργο το οποίο περιλάμβανε, κατά τρόπο εξαντλητικό, το σύνολο των επιτακτικών κανόνων δικαίου μιας δεδομένης κοινωνίας. Οι αρχαϊκοί νομοθέτες, έχοντας λάβει σχετική εξουσιοδότηση, νομοθετούν. Το θεσμικό πλαίσιο της δραστηριότητάς τους αυτής προσδιορίζεται από τον ιδιαίτερο χαρακτηρισμό που χρησιμοποιούσαν για αυτούς οι ίδιοι οι Αρχαίοι: διαλλακτής και τύραννος. Ως διαλλακτής, ο νομοθέτης εξουσιοδοτείται από το σύνολο του λαού, απ' όλες τις κοινωνικές τάξεις τις οποίες καλείται να συμφιλιώσει μέσω της νομοθεσίας. Ως τύραννος, νομοθετεί κυρίως για την τάξη που τον έφερε στην εξουσία, και η οποία προφανώς είναι και η πιο πολυάριθμη ή τουλάχιστον η πιο πειστική.

Πώς όμως νομοθετούσαν οι αρχαϊκοί νομοθέτες; Ex nihilo ή λάμβαναν υπόψη το υπάρχον αποθεματικό δικαϊκών κανόνων;

Παλαιότερα, γινόταν δεκτό ότι οι νομοθέτες κωδικοποιούσαν το σύνολο του άγραφου εθιμικού δικαίου. Σε πιο πρόσφατες μελέτες όμως διατυπώνονται αμφισβητήσεις και όσον αφορά τον κωδικοποιητικό χαρακτήρα του έργου των αρχαϊκών νομοθετών αλλά και αναφορικά με το εύρος της νέας νομοθεσίας που αυτοί έθεσαν. Υποστηρίζεται (K.-J. Hölkenskap, *Schiedsrichter, Gesetzgeber und Gesetzgebung im archaischen Griechenland*, Stuttgart, 1999, *Historia Einzelschriften* 131) ότι, οι αρχαϊκοί νομοθέτες δεν έσπευσαν να κωδικοποιήσουν το άγραφο δίκαιο στο σύνολό του. Το έργο των νομοθετών συνίστατο στην επιλογή, μέσα από το σύνολο των ποικίλων τόσο όσον αφορά την προέλευσή τους όσο και το περιεχόμενό τους κανόνων κοινωνικής συμπεριφοράς, αυτών που ήσαν καθοριστικοί για την κοινωνική συμβίωση. Οι διατάξεις αυτές καταγράφηκαν, χωρίς να χάσουν την ατομικότητά τους, και σε καμία περίπτωση δεν σχημάτισαν έναν κώδικα. Σε αυτούς τους κανόνες δικαίου, γραπτούς πλέον, προστέθηκαν και άλλοι, που είτε ανήκαν στο παλαιό άγραφο δικαϊκό αποθεματικό είτε επρόκειτο για νεοσύστατες διατάξεις, και στις δύο όμως περιπτώσεις πρόκειται πλέον για νόμους που δεν μπορεί να είναι παρά γραπτοί.

Ο όρος νόμος είναι νεότερος από τη λέξη θεσμός, ούτε ο ένας όρος

ούτε ο άλλος προϋποθέτουν έγγραφη μορφή. Η λέξη νόμος αποκτά την έννοια του γραπτού και επιτακτικού κανόνα δικαίου από τον 5ο αιώνα και εξής. Αρχαιότεροι ανταγωνιστικοί του νόμου όροι είναι: θεθμός-τεθμός-θεσμός-θέθμιον ή θέσμιον, ρήτρα, ἄδος (ἀνδάνω=ἔδοξε). Ρήτρα: “ο δεσμευτικός λόγος” αλλά και “η σύμβαση”. Θεθμός-θεσμός: από το ρήμα τίθημι, “ο θεσμός”, “ο καθορισμός”, όχι μόνο αναφορικά με τον νόμο αλλά και με σύμβαση ή άλλη δικαιοπραξία.

Ποιά ήταν η μέθοδος των αρχαϊκών νομοθετών;

Πρώτο μέλημα των αρχαϊκών νομοθετών πρέπει να υπήρξε η γνώση των κάθε είδους κανόνων δικαίου που εφαρμόζονταν από τους σύγχρονούς τους. Εθιμικές διατάξεις, νομολογία, αλλά και συμφωνίες, ιδιωτικές ή “διεθνείς”, προφορικές ή γραπτές, συνιστούν κανόνες δικαίου τους οποίους όφειλε να λάβει υπόψη ο αρχαϊκός νομοθέτης. Η ετερογένεια των δικαιοκτών κανόνων και η ανασφάλεια του μέσου παράδοσής τους (προφορικός λόγος στην πλειοψηφία), αναμφίβολα είχαν ως αποτέλεσμα την αντιφατικότητα, την οποία και έπρεπε να εξαλείψουν οι νομοθέτες. Και εκεί ακριβώς βρίσκεται, πιστεύω, η ουσία του έργου των αρχαίων νομοθετών: όχι τόσο στη δημιουργία νέων κανόνων δικαίου, διότι όσο και πρώιμη να είναι μια κοινωνία, η τήρηση ορισμένων δικαιοκτών κανόνων είναι θέμα επιβίωσής της. Η ουσία του έργου των νομοθετών συνίσταται στην επιλογή μεταξύ δύο ή και περισσότερων δικαιοκτών λύσεων αυτής της οποίας η εφαρμογή θα έχει τις λιγότερες δυνατόν δυσμενείς συνέπειες για τα οικονομικά, ηθικά ή άλλα συμφέροντα του κοινωνικού συνόλου, επιτυγχάνοντας την διαλλαγή, τη συμφιλίωση ή ικανοποίηση αυτών που τους έδωσαν την νομοθετική ή και άλλη δημόσια εξουσία.

Δημοσθένης, *Πρὸς Λεπτίνην* (20), 93-94: Συνίεθ' ὃν τρόπον, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ὁ Σόλων τοὺς νόμους ὡς καλῶς κελεύει τιθέναι, πρῶτον μὲν παρ' ὑμῖν, ἐν τοῖς ὁμωμοκόσιν, παρ' οἷσπερ καὶ τᾶλλα κυροῦται, ἔπειτα λύοντα τοὺς ἐναντίους, ἵν' εἰς ἣ περὶ τῶν ὄντων ἐκάστου νόμος, καὶ μὴ τοὺς ἰδιώτας αὐτὸ τοῦτο ταραττή καὶ ποιῇ τῶν ἅπαντας εἰδόντων τοὺς νόμους ἔλαττον ἔχειν, ἀλλὰ πᾶσιν ἣ ταῦτ' ἀναγνῶναι καὶ μαθεῖν ἀπλᾶ καὶ σαφῇ τὰ δίκαια, καὶ πρὸ τούτων γ' ἐπέταξεν ἐκθεῖναι πρόσθε τῶν ἐπωνύμων καὶ τῶ γραμματεῖ παραδοῦναι, τοῦτον δ' ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ἀναγιγνώσκειν, ἵν' ἕκαστος ὑμῶν ἀκούσας πολλάκις καὶ κατὰ σχολὴν σκεψάμενος, ἂν ἣ καὶ δίκαια καὶ συμφέροντα, ταῦτα νομοθετῇ.

Μετάφραση: “Βλέπετε, ω Αθηναῖοι, με τι σοφία ο Σόλων όρισε πώς προτείνονται οι νόμοι. Πρώτα, από εσάς που έχετε δώσει όρκο, και έχετε γενική εξουσία κύρωσης. Κατόπιν, καταργούνται οι αντίθετοι νόμοι, έτσι ώστε σε κάθε αντικείμενο να υπάρχει ένας μόνο νόμος, προκειμένου

οι αδαείς ιδιώτες να μη βρίσκονται σε μειονεκτική θέση σε σχέση με τους ειδήμονες που γνωρίζουν όλους τους νόμους και όλοι να διαβάζουν και να κατανοούν διατάξεις απλές και σαφείς. Επιπλέον, ο Σόλων όρισε ότι, κατ' αρχάς, οι προτάσεις θα εκτίθενται μπροστά από τα αγάλματα των επωνύμων ηρώων και θα παραδίδονται στον γραμματέα. Αυτός δε θα τις διαβάζει στις συνεδριάσεις προκειμένου καθένας από εμάς, αφού τις ακούσει πολλές φορές και τις μελετήσει σχολαστικά, εφ' όσον (οι προτάσεις αυτές) είναι δίκαιες και συμφέρουσες, τις καταστήσει νόμους".

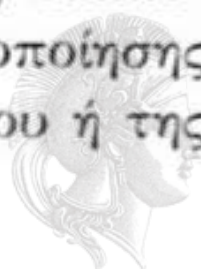
Μέχρι στιγμής καταλήγουμε σε τρεις διαπιστώσεις: 1ον ότι η ιδιότητα του νομοθέτη, διαλλακτική ή τυράννου συνοδεύεται από λαϊκή εξουσιοδότηση, 2ον που αποτελεί συνέπεια του πρώτου, ότι το έργο τουλάχιστον ορισμένων νομοθετών (Σόλων, Δράκων, Ζάλευκος, Χαρώνδας, οι οποίοι ορίζουν και τις κυρώσεις) έχει επιτακτικό χαρακτήρα (δεν επρόκειτο για συμβουλές, παραινέσεις ή υπόδειγμα) και έγγραφη μορφή, και 3ον, κατά την ορθότερη άποψη, οι νομοθέτες δεν κωδικοποίησαν, αλλά οι διατάξεις που έθεσαν είχαν εξατομικευμένο χαρακτήρα.

Οι γραπτοί κανόνες δικαίου τους οποίους έθεσαν οι αρχαϊκοί νομοθέτες είχαν εξαντλητικό χαρακτήρα όσον αφορά στο ισχύον δίκαιο και, ως εκ τούτου, κατήργησαν το σύνολο του προϋπάρχοντος γραπτού ή άγραφου δικαίου;

Το θέμα αυτό έχει απασχολήσει τους ιστορικούς κυρίως αναφορικά με τον καλούμενο κώδικα της Γόρτυνας.

Για τα δεδομένα της εποχής, ο νόμος της Γόρτυνας είναι, πιστεύω, κώδικας. Πληροί την προϋπόθεση της κανονιστικότητας και της επιτακτικότητας, και εμπεριέχει το σύνολο των νομικώς σημαντικών (με εξαίρεση την ανθρωποκτονία), για τους ιστορικούς νομοθέτες του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, έννομων καταστάσεων που μπορούν να προκύψουν στο πλαίσιο μιας εσωστρεφούς αγροτικής κοινωνίας. Επιπλέον, έχει εσωτερική ενότητα, περιλαμβάνει 26 εσωτερικές παραπομπές σε άλλες διατάξεις του κώδικα (κατὰ τὰ γεγραμμένα, ἃ ἔγραπται, αἵπερ τοῖς γνεσίοις ἔγραπται κλπ.). Το κείμενο αρχίζει με επίκληση των θεών, και πουθενά δεν αναφέρεται η αρχή που το εξέδωσε, πρόκειται δηλαδή για ένα νομοθετικό κείμενο αγνώστου πατρότητας, στοιχείο που θα πρέπει να συγκρατήσουμε.

Κατά τον J.K. Davies ("Reconstructing Gortyn: When is a Code a Code", *Greek Law in its Political Setting*, Ed. L. Foxhall-A.D.E. Lewis, Oxford 1996, σ. 33-56), η εκπόνηση ενός κώδικα δεν σημαίνει την ανενέργεια του νομολογιακού δικαίου. Κατά τον άγγλο ιστορικό, τα νομικά κείμενα της Γόρτυνας αφήνουν να διαφανούν δύο αντιφατικές μεταξύ τους δικαιοπλαστικές διαδικασίες: αυτήν της κωδικοποίησης ή συστηματοποίησης των κανόνων δικαίου και αυτήν της συνεχούς δημιουργίας δικαίου ή της

απο-κωδικοποίησης μέσω της αδιάλειπτης παραγωγής νομολογιακού δικαίου (“the legal material from Gortyn is real and shows two contradictory processes, that of codification or systematization, and that of continuous amendment or decodification via generalized case-law, in operation at the same time”).

Πέρα από την Γόρτυνα, η άποψη του Davies για την συνύπαρξη κωδικοποίησης/νόμου και νομολογίας ως γενεσιουργών πηγών του δικαίου επιβεβαιώνεται και για έννομες τάξεις άλλων πόλεων της πρώιμης αρχαιότητας.

Ας ξεκινήσουμε από την Μεγάλη Ρήτρα της Σπάρτης. Εδώ δεν έχουμε να κάνουμε με κώδικα ούτε καν με γραπτούς νόμους. Οι αρχαίες μαρτυρίες κάνουν λόγο για πολιτειακά όργανα, και ειδικότερα για την γερουσία και την λαϊκή συνέλευση, στα οποία έχει ανατεθεί η νομοθετική και η δικαστική εξουσία:

Πλούταρχος, Λυκούργος, 6, 8: Αἱ δὲ σχολιὰν ὁ δᾶμος ἔροιτο, τοὺς πρεσβυγενέας καὶ ἀρχαγέτας ἀποστατῆρας ἤμεν. Τυρταίος, 5-6: ἄρχειν βουλῆς... βασιλεῖς... γέροντες... δημότας ἄνδρας, εὐθείαις ῥήτραις ἀνταπαμειβομένους.

Κατά την γαλλίδα ιστορικό Françoise Ruzé (H. van Effenterre - Fr. Ruzé, *NOMIMA. Recueil d'inscriptions politiques et juridiques de l'archaïsme grec I*, 1994), μέσω της Ρήτρας, η πρωτοβουλία για την θέσπιση νέων νόμων ανατίθεται στην γερουσία η οποία εισάγει τις προτάσεις στην κυρίαρχη λαϊκή συνέλευση. Ακόμη και αν η συνέλευση μεταβάλλει το περιεχόμενο της πρότασης των γερόντων (έτσι ερμηνεύει η Fr. Ruzé την φράση αἱ δὲ σχολιὰν ὁ δᾶμος ἔροιτο), οι βασιλεῖς και οι γέροντες οφείλουν να σεβαστούν την απόφαση του δάμου (σ. 260: “au vu des pratiques lacédémoniennes et du vocabulaire employé, nous pensons que la gerousia introduit la proposition et laisse faire”). Πρόκειται προφανώς για μια “παρεκκλίνουσα” και, για τον λόγο αυτό, τρωτή, όχι όμως και άκυρη, απόφαση της λαϊκής συνέλευσης επάνω σε μια πρόταση της γερουσίας. Οι γέροντες δεν μπορούν να κάνουν τίποτα για να ανατρέψουν την απόφαση αυτή, ούτε όμως φέρουν και καμία ευθύνη. Γνωρίζοντας την νομοθετική διαδικασία της κλασικής Αθήνας, τόσο ο Πλούταρχος όσο και εμείς έχουμε την τάση να θεωρούμε ότι στην εκδοχή αυτή της Μεγάλης Ρήτρας μας παραδίδεται μια ανάλογη διαδικασία και για την Σπάρτη του 8ου αιώνα. Κατά τρόπο αντίστοιχο με τα προβουλευμάτα της αθηναϊκής βουλής, η σπαρτιατική γερουσία κρίνει το παραδεκτό των προτάσεων που της υποβάλλονται από την λαϊκή συνέλευση και εφόσον η απόφαση της γερουσίας είναι θετική, η συνέλευση αποφασίζει κατά τρόπο κυριαρχικό. Δεν είμαι διόλου πεπεισμένη ότι η ερμηνεία αυτή της Μεγάλης Ρήτρας είναι ορθή.

Μια επιγραφή της Ολυμπίας, χρονολογούμενη στα τέλη του 6^{ου} π.Χ.

αιώνα (*Nomima* I 109), διασώζει διατάξεις ενός αρχαϊκού νόμου σύμφωνα με τις οποίες:

Αἰ δέ τις παρ τὸ γράφος δικάδοι, ἀτελές κ' εἶε ἅ δικά· ἅ δέ κα ράτρα ἅ δαμοσία τελεία εἶ-

ε δικαδόσα. Τον δέ κα γραφέον, ὃ τι δοκέοι καλιτέρως ἔχεν πὸ<τ> τὸν θεόν, ἐξαγρέον καὶ ἐ-

νποιόν σὺν βολᾷ πεντακατίον ἅ λανέος καὶ δάμοι πλεθύνοντι δινακοί· δινα)κοι δέ κα ἐν τρίτον, αἷ τι ἐνποιοῖ αἷτ' ἐξαγρέοι.

Μετάφραση:

“Αν κάποιος δικάσει αντίθετα προς τα γεγραμμένα (γράφος. Πρβλ. *Nomima* I 108, στ. 5 : κατ τὸ γράφος τάρχαϊον), η απόφαση θα είναι άκυρη. Η απόφαση όμως της λαϊκής συνέλευσης (ράτρα ἅ δαμοσία) θα είναι ισχυρή.

Για τα δε γεγραμμένα, όποια βελτίωση κριθεί ενώπιον του θεού αναγκαία, να καταργηθεί (η διάταξη) ή να προστεθεί (νέα διάταξη) με την σύμπραξη της βουλής των πεντακοσίων και του δήμου. Αν πρόκειται για προσθήκη ή κατάργηση, (η διαδικασία θα πρέπει να διενεργηθεί;) τρεις φορές”.

Οι ιστορικοί τους οποίους απασχόλησε η ερμηνεία της παραπάνω επιγραφής θεωρούν ότι, μέσω αυτής, επιβεβαιώνεται η αρχή του σεβασμού του γραπτού νόμου. Επ' απειλή ακυρότητας της απόφασης, υπενθυμίζεται στον δικάζοντα δικαστή η υποχρέωση εφαρμογής του νόμου. Κατά τον γάλλο ιστορικό J.-M. Bertrand (όπ. παρ., σ. 222 επ.), στις αρχαϊκές πόλεις, οι παλαιοί νόμοι έχαιραν ιδιαίτερου σεβασμού. Η σχετικά πρόσφατη γραπτή μορφή τους θεωρείτο ότι τους προσέδιδε ιδιαίτερο κύρος και το περιεχόμενό τους ήταν δεσμευτικό για τις δικαιοδοτικές αρχές. Δικαστική απόφαση που παραβιάζει το γράφος, είναι άκυρη (“Dans la pratique des cités, aux temps les plus reculés, les lois anciennes étaient considérées comme particulièrement respectables et l'antiquité pourtant relative de leur transcription était censée leur avoir procuré une autorité particulière, les jugements devant être prononcés selon leurs stipulations, *kata to graphos to archaion*. Il était interdit en tout cas de juger ainsi selon d'autres règles que celles qui avaient été publiées, *ai de tis par to graphos dikadoi, ateles k' eie a dika*”).

Ο Bertrand παραλείπει ωστόσο τη συνέχεια της φράσης: ἅ δέ κα ράτρα ἅ δαμοσία τελεία εἶε δικαδόσα (“η απόφαση όμως του δάμου να είναι ισχυρή”. Πρβλ. Γόρτυς *Nomima* II, 4: δικάδδεν ἅι ἔγραπται ...τὸν δ' ἄλλων ὁμνύντα κρίνεν).

Η αντιδιαστολή που εισάγει το δεύτερο σκέλος της διάταξης της Ολυμπίας μας υποχρεώνει να δεχθούμε ότι, ενώ ο μεμονωμένος δικαστής/δικαιτητής δεσμεύεται από τα γεγραμμένα, η λαϊκή συνέλευση, αντίθετα,

δεν δεσμεύεται από το γράφος, αλλά κρίνει εφαρμόζοντας και άλλους εκτός του γράφους κανόνες. Μήπως κάτι ανάλογο θα πρέπει να δεχτούμε και για την Μεγάλη Ρήτρα; Μήπως η σχολιά απόφαση του δήμου, η οποία δεν δεσμεύει μεν τη γερουσία δεν μοιάζει όμως να είναι άκυρη, θεμελιώνεται σε διαφορετικό δικαιοκάνονα από αυτόν που εφαρμόσαν οι γέροντες; Η απόφαση/πρόταση των γερόντων δεν θεμελιώνεται μεν σε γραπτούς κανόνες που δεν φαίνεται να υπήρχαν στη Σπάρτη, αλλά στην προφορική παράδοση όπως αυτή είχε διαμορφωθεί και αποκρυσταλλωθεί τον 8^ο/7^ο αιώνα, οπότε και πρέπει να πραγματοποιήθηκε η κάθαρσή της από ενδεχόμενες αντιφάσεις, άκαιρες ή μη εφαρμόσιμες πλέον λύσεις, επαναλήψεις κλπ. Οι γέροντες, γνώστες και φύλακες της προφορικής νομικής παράδοσης, δεν έχουν τη δυνατότητα κατά τη λήψη αποφάσεως να παρεκκλίνουν από αυτήν. Αντίθετα, στη συνέλευση αναγνωρίζεται η δυνατότητα επιλογής του εφαρμοστέου κανόνα δικαίου μέσα από την ευρύτερη δικαιοκή κοιτίδα την οποία δεν εκτόπισαν ακόμη οι αρχαϊκές νομοθεσίες, προφορικές (όπως στη Σπάρτη) ή γραπτές.

Η υπόθεση αυτή δεν είναι τόσο αιρετική όσο μπορεί να φανεί από πρώτη άποψη. Δεν σημαίνει ότι το πολυμελέστερο πολιτειακό όργανο, δήμος ή βουλή των αρχαϊκών χρόνων, δεν δεσμεύεται από τους ήδη θεσπισμένους κανόνες δικαίου. Όμως, οι θεσπισμένοι κανόνες, γραπτοί ή άγραφοι, δεν μπορούν να προβλέψουν τα πάντα, θα υπάρξουν κενά όπως και ανάγκες μεταβολών ή αποκλίσεων, και για το λόγο αυτό θα χρειαστεί, τουλάχιστον για ένα διάστημα, να συνυπάρξουν με άλλες δικαιοκές πηγές. Στο πολυμελέστερο πολιτειακό όργανο αναγνωρίζεται η ευχέρεια όχι να νομοθετήσει αλλά να δικάσει και να εκδώσει απόφαση (πρβλ. έπιχειροτονία νόμων, την δίκη των νόμων κατά τους κλασικούς χρόνους προκειμένου να αποφασιστεί αν συγκεκριμένος νόμος έπρεπε να καταργηθεί ή να τροποποιηθεί ή όχι) με βάση κανόνα δικαίου αντλούμενο και εκτός του πεδίου της νεότευκτης προφορικής ή γραπτής νομοθεσίας. Βρισκόμαστε ακόμη σε χρόνους που η διάκριση ανάμεσα σε “νομοθετώ” και “δικάζω” είναι μεν γνωστή, δεν έχει όμως πάρει τον χαρακτήρα αντιδιαστολής.

Πιστεύω λοιπόν ότι οι αιώνες των νομοθετών και γενικότερα οι αρχαϊκοί χρόνοι δεν απέρριψαν την προϋπάρχουσα πλειονότητα των πηγών του δικαίου. Ακόμη και αν οι κανόνες αυτοί καταγράφηκαν, η νομολογία, μέσω των αποφάσεων πολυμελέστερων πολιτειακών οργάνων, είχε τη δυνατότητα να συμπληρώσει, να διορθώσει ή και, εμμέσως, να καταργήσει παλαιό νόμο, πράγμα όμως που ποτέ δεν λεγόταν με το όνομά του. Τη διφυή αυτή υπόσταση των αρχαϊκών δικαίων – προφορικότητα του νομολογιακού δικαίου και γραπτή διάταξη – επιβεβαιώνει ένα ιστορικό πρόσωπο, ο Σπενσίθιος, γνώστης του γραπτού αλλά και του άγραφου δικαίου μιας κρητικής πόλης του 6^{ου} αιώνα.

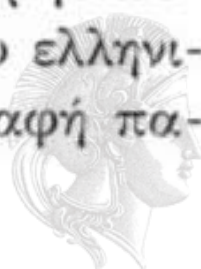

Τον Σπενσίθιο γνωρίζουμε χάρη σε μια κρητική επιγραφή που δημοσιεύθηκε το 1970 (L.H. Jeffery-A. Morpurgo-Davies, *Kadmos* 1970. *Nomima*, 22) και έκτοτε δεν έχει παύσει να προκαλεί το ενδιαφέρον των ιστορικών. Στην επιγραφή μας παραδίδεται η σύμβαση μισθώσεως εργασίας του καταρτίσθηκε, περί το 500 π.Χ., μεταξύ του Σπενσίθιου και μιας κρητικής πόλεως. Ο Σπενσίθιος προσλαμβάνεται ως γραφεύς και μνήμων (ποινικάζεν και μναμονεύειν) της πόλεως, για τις δημόσιες υποθέσεις, λαϊκού ή θρησκευτικού περιεχομένου, ιδιότητα που, εκτός από χρηματικές απολαβές, συνεπάγεται και τιμητικές διακρίσεις τόσο για τον ίδιο όσο και για την οικογένειά του.

Η σημασία των λέξεων *ποινικαστάς* και *ποινικάζειν* αμφισβητείται. Ενδέχεται είτε να συνδέονται με το κόκκινο χρώμα (*φοίνιξ*), που χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι γραφείς κατά τον σχηματισμό των γραμμάτων πριν ή μετά τη χάραξή τους, είτε με την “φοινικική” προέλευση της αρχαϊκής ελληνικής γραφής. Όσο για τα καθήκοντα του μνήμονος, πρόκειται για το πρόσωπο στο οποίο η πόλις έχει αναθέσει την απομνημόνευση αποφάσεων σημαντικών για τα δημόσια πράγματα, όπως είναι αυτές των δικαστηρίων και των λαϊκών συνελεύσεων (σε μεταγενέστερες μαρτυρίες απαντούν μνήμονες οι οποίοι έχουν προσληφθεί από ιδιώτες προκειμένου να απομνημονεύουν στοιχεία που αφορούν τις ιδιωτικές τους υποθέσεις).

Η εργασία που ο Σπενσίθιος καλείται να προσφέρει στην πόλη, ως γραφεύς και μνήμων των δημόσιων υποθέσεων, επιβεβαιώνει την υπόθεση της δυνατότητας συνύπαρξης στις έννομες τάξεις της αρχαϊκής Ελλάδος γραπτού “νόμου” και άγραφου νομολογιακού δικαίου. Για να δούμε τη μονοπώληση της έννομης τάξης από τον γραπτό νόμο θα χρειαστεί να περιμένουμε την Αθήνα του 5^{ου} αιώνα οπότε και επιβεβαιώνεται η φράση του Ανδοκίδη, *Περὶ τῶν Μυστηρίων*, 87: Ἀγράφῳ δὲ νόμῳ τὰς ἀρχὰς μὴ χρῆσθαι μηδὲ περὶ ἐνός. Ψήφισμα δὲ μηδὲν μήτε βουλῆς μήτε δήμου νόμου κυριώτερον εἶναι.

Όπως σημειώνει ο Karl-Joachim Hölkeskamp (*Schiedsrichter, Gesetzgeber und Gesetzgebung im archaischen Griechenland*, 1999, σ. 9), η θεσμική γένεση της πόλεως-κράτους δεν σήμανε και την ταυτόχρονη θέση επιτακτικών κανόνων δικαίου που ρυθμίζουν την πολιτειακή οργάνωση αφενός και τις σχέσεις μεταξύ των μελών της αφετέρου. Η θέση τέτοιων κανόνων κατέστη δυνατή μόνο μετά τη διάδοση της γραφής, δηλαδή τον 7^ο αιώνα, και μέσω αυτής. Ο νόμος και η νομοθεσία δεν αποτελούν ανακαλύψεις που προήλθαν κατά τρόπο φυσικό και αυτονόητο από μια προ-κρατική προφορική παράδοση. Η γραφή δεν διείσδυσε την ίδια χρονική στιγμή στα διάφορα πεδία της κοινωνικής συμβίωσης, δημόσια, ιδιωτικά ή θρησκευτικά, ούτε διαδόθηκε ταυτόχρονα σε όλες τις πόλεις του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Μέχρι τους κλασικούς χρόνους, γραφή και καταγραφή πα-

ρέμειναν ένα μεμονωμένο κοινωνικό και πολιτιστικό φαινόμενο. Ακόμα και σε πολιτιστικά πεδία όπου η γραφή διείσδυσε, όπως η ποίηση, από τα έπη μέχρι την λυρική ποίηση, την τραγωδία και την κωμωδία ή ακόμα τους πλατωνικούς διαλόγους, αυτά παρέμειναν δέσμια μιας “δομικής προφορικότητας” (strukturelle Mündlichkeit).

Στον πολιτιστικό αυτό περίγυρο, οι θετοί κανόνες, οι κανόνες που τίθενται εγγράφως πρέπει να έχουν ένα ιδιαίτερο status το οποίο θα τους επιτρέψει να σταθούν ισάξια απέναντι στην προφορική παράδοση. Ορισμένοι από τους κανόνες αυτούς ήταν ήδη γνωστοί καθώς προέρχονταν από την προφορική νομολογιακή παράδοση (nomologisches Wissen. Σόλων: θεσμούς... έγραψα. Πρβλ. τὸ γράφος, τὰ γράφεα, τὰ γράμματα, ἃ ἔγγραπται, τὰ γεγραμμένα, όχι όμως ακόμη οἱ νόμοι).

Κατά τον ίδιο γερμανό ιστορικό, η ιδιαιτερότητα του θετού κανόνα δικαίου στο εσωτερικό ενός προφορικού πολιτιστικού πλαισίου εκδηλώνεται στην ανάγκη ο κανόνας αυτός να πάρει την απτή μορφή ενός “μνημείου” (σ. 278: Die Besonderheit der gesetzten Norm in einer oralen Kultur und ihre Absetzung vom “nomologischen Wissen” der frühen Polisgesellschaft manifestierten sich konkret darin, dass sich die sichtbare, greifbare, objektive Form eines “Monuments” annahm).

Η χάραξη του κανόνα δικαίου στην πέτρα και η έκθεσή του σε δημόσιο χώρο, η χρονική διάρκεια και το αμετάβλητο του κανόνα δικαίου, οδήγησαν στην αυτονομία του. Ο κανόνας δικαίου που αποτυπώνεται εγγράφως, γίνεται Μνημείο στην κοινή θέα και στη γνώση των επερχόμενων γενεών, αποστασιοποιείται από τους θεσμικούς δημιουργούς του και καθίσταται αυτόνομος (δημοσίευση και σε ναό και στην αγορά). Η σύνδεσή του με το θείο, είτε με την αναγωγή του νόμου σε κάποια θεότητα είτε με την επίκληση των θεών στην αρχή του κειμένου του (Γόρτυς και επιγραφές από 5^ο αιώνα), εξηγείται όχι μόνο από το γεγονός ότι ο καταγεγραμμένος νόμος ήλθε να υποσκελίσει μια μακρόχρονη και γι’ αυτό καθαγιασμένη παράδοση, αλλά κυρίως διότι, πέρα από τις θεόπεμπτες κυρώσεις, οι αρχαϊκοί νομοθέτες επιλέγουν λύσεις και θεσπίζουν ποινές την επιβολή των οποίων η πολιτεία είναι ακόμη αδύναμη να εξασφαλίσει και να νομιμοποιήσει χωρίς την βοήθεια του ελληνικού πανθέου.